

Mirjam Milharčič Hladnik

**ŽENSKO DELO IN
GOSPODARSTVO
V MIGRACIJSKEM
KONTEKSTU –
ZGODOVINSKI
PRIMERI V LUČI
SEDANJOSTI**

UVOD

Prispevek bo predstavil nekatere žensko zaznamovane migracijske tokove iz slovenskega etničnega prostora v preteklosti in se osredotočil na paradigmatični primer Helene Turk, transnacionalne delovne migrantke na prehodu iz 19. v 20. stoletje, z njeno avtobiografsko pripovedjo. Zgodovinske primere delovnih migracij žensk in njihovega prispevka k lokalni in nacionalni ekonomiji preživetja in razvoja je treba posebej predstaviti zato, ker je njihovo ekonomsko delovanje

tako v zgodovinopisju kot kolektivnem spominu še vedno skoraj povsem nepoznano. Zgodbe slamnikaric, služkinj, šavrink, skrbstvenih delavk, sezonskih migrantk niso vključene v nacionalno in šolsko zgodovino oziroma so prekrite z mitološko podobo ženske v varovanem in statičnem okolju »domačega ognjišča«.⁵⁷ Zgodovinski primeri plačanega ženskega migrantskega dela bodo umeščeni v sodobni kontekst ženskih migracij v evropskem prostoru iz dveh razlogov: prvič, za vsako proučevanje migracij moramo upoštevati obe perspektivi – tako iz kraja izseljevanja kot iz kraja priseljevanja, tako izseljevanje iz »našega« prostora kot priseljevanje vanj; in drugič, tudi če proučujemo zgodovinske primere migracij, je pomembno, da jih razumemo v kontinuiteti in diskontinuiteti konkretnega časa in prostora ter v komparativnem kontekstu.

Ženske v razumevanju in proučevanju zgodovinskih in sodobnih vidikov migracij dolgo niso obstajale v nobeni vlogi razen kot pasivne spremljevalke migrantov ali tiste, ki so ostajale doma. Pri obravnavanju dela in ekonomije migracij so bile še posebej dolgo spregledane, saj so bile skupaj z otroki razumljene zgolj kot odvisne članice družine, ločene od sfere dela. Znanstveno proučevanje migrantk in ženskega dela v migracijskem kontekstu se je začelo šele okoli leta 1985. Takrat je skupina raziskovalcev in raziskovalk sprožila pobudo za poglobljeno znanstveno proučevanje migracij z vidika spola in z vključitvijo plačanega ženskega dela.⁵⁸ Do danes je bilo opravljenega veliko več raziskovanja, kot so si pobudniki proučevanja migracij kot spolno zaznamovanega fenomena sploh lahko zamislili. Na tem mestu je nemogoče naštetih pomembnejše raziskovalne projekte, je pa vredno omeniti vsaj nekatere obsežne evropske raziskave zadnjega desetletja, ki so se osredotočile na žensko migrantsko delo v Evropi.

Luisa Passerini (2004) je vodila raziskavo ženskih migracij iz vzhodne v zahodno Evropo, *Gender relationships in Europe at the turn of the millennium: Women as subjects in migration and marriage*; Alexandra Zavos (2010) je vodila raziskavo o spolno zaznamovanih migracijah v jugovzhodni Evropi in Mediteranu, *Gender, migration and intercultural interactions in the Mediterranean and South-East Europe*; Christiane Timmerman (2010) pa o specifičnih razmerah množičnih ženskih migracij v Belgiji, *Factors and dynamics affecting and explaining female migration and integration in Belgian society*. Tudi v Sloveniji je bilo izvedenih nekaj pomembnih raziskav migrantskega dela priseljenk kot sestavnih delov obsežnih evropskih raziskav. Med njimi naj omenim raziskavo Femipol (2008), *Integration of female immigrants in labor market and society*. Projekt je z veliko raziskovalno skupino, v kateri so iz Slovenije sodelovale raziskovalke Mirovnega inštituta, proučil integracijo delovnih migrantk na trgu dela v enajstih državah Evropske

57 Nekaj več pozornosti so bile v zadnjem času deležne aleksandrinke, predvsem zaradi medijsko odmevnega dokumentarca. – Pevec, *Aleksandrinke*.

58 Pobuda in izhodišča so izšli kot posebna številka revije *International Migration Review* 18 (4), 1984.

unije, med njimi tudi v Sloveniji. V projektu Femage (2006), *Needs for female immigrants and their integration in ageing societies*, pa je sodelovalo osem držav, med njimi iz Slovenije raziskovalke Družbenomedicinskega inštituta ZRC SAZU. Sanja Cukut Krilić (2009) je v vzporedni raziskavi dodatno osvetlila vprašanje, ne le potreb po migrantkah v starajočih se evropskih družbah, med katere sodi tudi Slovenija, temveč tudi potreb samih migrantk, njihovih subjektivnih izkušenj migracije in življenja v novi družbi, Sloveniji.

Z izostritvijo ženske perspektive v migracijskih študiah so se migracije prikazale skozi zapletene strukture družinskih odločitev, intimnih premislekov ter gosto stkanih osebnih in sorodstvenih vezi obeh spolov. Pokazale so se za veliko več kot le posledice ekonomsko-socialnih in zakonodajnih okoliščin, predvsem pa se je pokazalo, da so v delovnih migracijah danes in v preteklosti močno zastopane ženske in da so v številnih primerih tudi glavne vzdrževalke družin. Poleg sprememb na znanstvenoraziskovalnem področju sta za Evropo zadnjih treh desetletij značilni dve novosti: veliko število priseljencev je novost v tem smislu, da so države, ki so bile zgodovinsko države množičnega izseljevanja, na primer Italija, Grčija, Španija, Slovenija, postale države priseljevanja; v istem obdobju pa zasledimo tudi spremembo v spolni strukturi migracijskih procesov, ki je popularno razumljena kot »feminizacija migracijskih tokov«.

ŽENSKÉ DELOVNE MIGRACIJE V EVROPSKEM PROSTORU

Floya Anthias in Gabriella Lazaridis ocenjujeta, da je med 14 milijoni migrantov v Evropski uniji približno polovica žensk, vendar je njihovo število zaradi nelegalnih migrantk dejansko veliko večje. Zaposlene so večinoma kot plačane gospodinjske in skrbstvene delavke, varuške, čistilke in delavke v industriji seksa.⁵⁹ Nove smeri migracij in njihova feminizacija, ki so jo zaznale raziskovalke v Evropi, so del globalnih in transnacionalnih procesov. Barbara Ehrenreich in Arlie R. Hochschild navajata naslednje podatke:

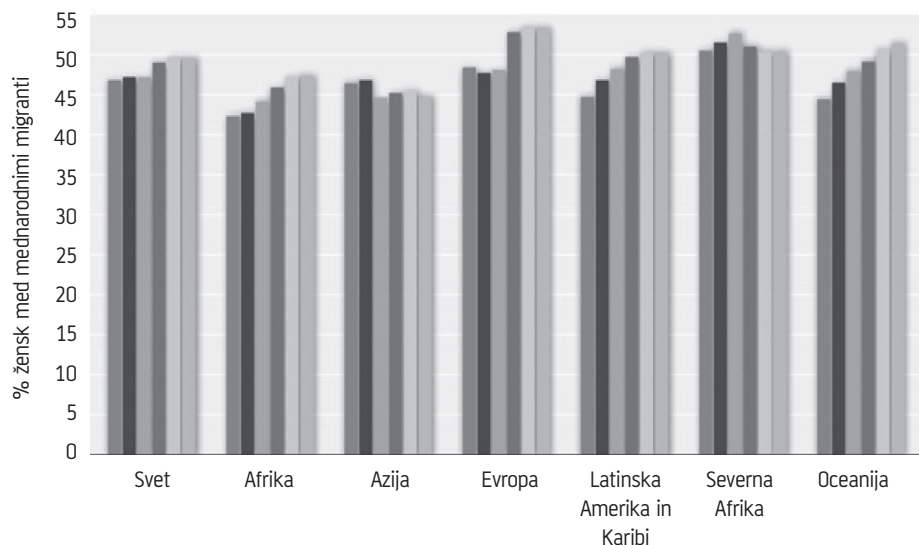
»Od 1950 do 1970, na primer, so v delovni migraciji v severno Evropo prevladovali moški iz Turčije, Grčije in severne Afrike. Od takrat moške nadomeščajo ženske. Leta 1946 je bilo med Maročani in Alžirci, živečimi v Franciji, manj kot 3 odstotke žensk; leta 1990 jih je bilo več kot 40 odstotkov. V celoti je verjetno danes na svetu od 120 milijonov legalnih in nelegalnih migrantov polovica žensk. Vzorci mednarodnih migracij se regionalno razlikujejo, vendar pa migrantke iz presenetljivo številnih držav dejansko prekašajo moške v številu, včasih z velikim deležem.«⁶⁰

59 Anthias, Lazaridis, *Women on the Move*.

60 Ehrenreich, Hochschild, *Global Woman*, str. 5–6.

Na znanstvenoraziskovalnem področju se razumevanje naraščanja števila migrantk odraža v tezi o »feminizaciji migracij«,⁶¹ ki naj bi bila posebna značilnost sodobnih migracijskih pojavov. Najbolj reprezentativen prikaz naraščanja deleža žensk v globalnih migracijah ter njihovo regionalno porazdelitev najdemo v poročilu *A Passage to Hope*, ki ga je leta 2006 objavila Organizacija združenih narodov. Iz tega poročila je iz tabele 1 mogoče razbrati, da se je delež žensk med prebivalci, ki so tujci, od leta 1960 do leta 2005 povečal zgolj za 2,9 odstotka. Tako imenovana feminizacija migracij v sodobnem svetu tako pomeni, da je v petinštiridesetih letih delež žensk med prebivalci, ki so tujci, narasel s 46,7 na 49,6 odstotka. Povedano drugače, spolna sestava migracij je bila v svetovnem merilu že pred letom 1960 skoraj povsem uravnotežena.⁶² Splošno sprejeto prepričanje o feminizaciji migracijskih gibanj, ki naj bi bilo značilno zgolj za sodobni globalizirani svet, se ob teh podatkih izkaže za znanstveno pretiravanje oziroma zahteva natančnejše pojasnilo: v nekaterih migracijskih tokovih prevladujejo ženske, v nekaterih moški, poleg tega pa sta ti dve značilnosti tako v preteklosti kot danes v nenehnem spreminjanju, odvisni od socialno ekonomskih ter političnih okoliščin in od migracijskih socialnih in komunikacijskih mrež.

Gibanja ženskih migracij po kontinentih/regijah 1960–2005⁶³

Vir: *State of World Population*

■ 1960 ■ 1970 ■ 1980 ■ 1990 ■ 2000 ■ 2005

61 Castles, Miller, *The Age of Migration*.

62 *Passage to Hope*, str. 22.

63 Prav tam.

Feminizacija migracijskih gibanj v sodobni Evropi izhaja iz družbenega razvoja, ki po letu 1945 ni prinesel pričakovane uveljavitve enakopravnosti med moškimi in ženskami v vseh sferah življenja. Če so ženske postajale vedno bolj enakopravno zastopane na področju dela in gospodarstva, pa sta se neenakopravnost in tradicionalna delitev dela pri gospodinjskih in družinskih obveznostih ohranili skoraj nespremenjeni. Zaradi tega so nastale velike potrebe po delavcih, ki bi opravljali plačana gospodinjska dela. V tem kontekstu moramo videti dejanski porast migrantk v Evropi in drugih delih bogatega sveta. Prav migrantke so namreč najbolj prevzele plačano gospodinjsko oziroma skrbstveno delo, kar je postalo fenomen sodobnih bogatih držav in je navsezadnje tudi sprožilo znanstveno oceno o »feminizaciji migracij«. Posebej pomembno je ta sodobni fenomen razumeti v historični perspektivi in hkrati v kontekstu sodobnega »profesionalnega gospodinjstva brez ‚gospodinje‘«, kot ga je definirala Saskia Sassen: »Vedno večji delež njegovih domačih opravil je prenesen na trg: kupi se jih neposredno kot blago in usluge ali posredno preko najete delovne sile. Posledica je povratak tako imenovanih razredov služinčadi v vseh svetovnih globalnih mestih in te razrede v glavnem sestavljajo priseljenci in migrantke.«⁶⁴

Prav tako je pomembno, da nenadno »vidnost« migrantk, ki jo poudarja politično in medijsko populariziranje teze o »feminizaciji migracij«, analiziramo znotraj diskurza o migracijah v Evropi oziroma Evropski uniji. Obravnava migrantk je osredotočena na viktimizacijo in normalizacijo oz. problematizacijo, kjer se znanstveni, medijski, politični diskurz ukvarjajo največ z migrantkami izven področja (legalnega) dela in ekonomije. Prevladujejo razprave in raziskovanja problemov, kot so: trgovina z ženskami in prostitucija, nasilje v migrantskih družinah in uboji iz časti, pokrivanje in zakrivanje migrantk, zapiranje žensk v prostore doma ipd. Znotraj diskurza viktimizacije so migrantke postavljene v položaj žrtve oziroma v pasivni odnos s svojo okolico. Tako ponovno izgubimo migrantke kot ekonomske akterke in kot akterke svojih življenj, kot vzdrževalke družin ter sposobne pogajalke v kompleksnih in spreminjajočih se družbenih razmerah dela in vsakodnevnega življenja.

Marlou Schrover opozarja, da so danes moški kot migranti v prevladujočem diskurzu obravnavani kot grožnja socialnemu redu, trgu dela, stabilnosti države. Prav nasprotno pa so ženske kot migrantke obravnavane kot tiste, ki naj bi bile ogrožene:

»Način, kako so danes problematizirane migracije žensk, je podoben tako imenovanemu strahu pred trgovino z belim blagom iz obdobja okoli leta 1900, ki so ga sprožile predstave o povečanju migracij žensk, oporekanje ženski migraciji in zgodbe o tveganjih, s katerimi so se srečevale migrantke.

64 Sassen, *Global Cities*, str. 259.

Zaščita ‚nedolžnih‘ tujih žensk se je uporabljala za legitimiranje omejevanja njihove mobilnosti.«⁶⁵

Kljub prevladujočem diskurzu viktimizacije in normalizacije, v katerem migrantske delavke zasedajo položaj Drugega in predstavljajo vse tisto, kar nismo Mi, študije razkrivajo nekatere podobnosti med ženskami na trgu dela, ne glede na to, ali so migrantke ali ne. V večini držav Evropske unije je nedavna raziskava ugotovila, da je dve tretjini migrantk zaposlenih v sektorjih skrbstvenega in servisnega dela, ki zahtevajo najnižjo izobrazbo in zagotavljajo nizek dohodek in ugled ter omejene pravice in možnosti napredovanja oziroma premikanja na trgu dela. Hkrati pa je primerjalna analiza pokazala, da je v tem sektorju zaposlenih tudi več kot polovica žensk, ki niso migrantke, torej so »domorodke« (native-born).⁶⁶ To je nedvomno paradoksalna ugotovitev glede na prevladujoče prepričanje o potrebah bogatega »Severa« po skrbstvenih in servisnih delih zaradi povečanega števila žensk, ki so zaposlene v časovno in izobrazbeno zahtevnih ter dobro plačanih profesionalnih sektorjih. Hkrati pa je pomembno opozorilo, da niso vse ženske bogatega Severa bogate in tudi vse migrantke revnega Juga niso njihove revne služkinje.

ŽENSKÉ DELOVNE MIGRACIJE IZ SLOVENSKEGA PROSTORA

Danes smo soočeni z dvema zgodovinskima kontinuitetama. Prva je prisotnost žensk v migracijskih tokovih, ki je značilnost tako preteklosti kot sodobnosti in je končno razkrita in utemeljena s številnimi raziskavami. Če kontinuiteti množične prisotnosti žensk v migracijskih tokovih dodamo še drugo kontinuiteto, to je stigmatizacijo oziroma problematizacijo ženskih migracij, dobimo kontekst, v katerem lahko prikažemo nekatere specifične delovne migracije žensk v slovenskem etničnem prostoru v zgodovinski in sodobni perspektivi. Pri nas je prisotnost slovenskih izseljenk vidna tako v množičnem izseljevanju pred letom 1940 kot pozneje. Za obdobje pred letom 1940 Marjan Drnovšek ocenjuje, da je bilo migrantk okrog 35 odstotkov.⁶⁷ To oceno moramo razumeti v kontekstu zgodovinske odsotnosti žensk v državno vodenih statističnih in drugih birokratskih popisih glede dela žensk, zaradi katerih podatkov ni in jih tudi ne more biti.

Kljub temu vemo, da so v slovenskem etničnem prostoru obstajali izrazito ženski migracijski tokovi, v katerih so se ženske selile zaradi dela in so bile

65 Schrover, *Feminization and Problematisation*, str. 126–127.

66 Rubin et al., *Migrant Women*, str. 71.

67 Drnovšek, *Emigration of Slovene Women*, str. 31.

velikokrat tudi vzdrževalke družin. Med njimi posebej izstopajo trije tipi plačanih del oziroma njihove akterke:

- služkinje in skrbstvene delavke s celotnega ozemlja, ki so hodile delat v bližnja in oddaljena mesta, kot npr. Zagreb, Beograd, Skopje, Rim, Videm, Milano, ali oddaljene dežele, npr. Nemčijo, Francijo in Anglijo, in kot bomo videli v nadaljevanju, celo Brazilijo;
- najmanj znane in raziskane slamnikarice iz okolice Domžal in Mengša, ki so bile sezonske migrantke po celotni habsburški monarhiji, izseljenke v mestih Združenih držav Amerike in med povratnicami tudi nekatere lastnice slamnikarskih tovarn in delavnic v Domžalah;
- najbolj znane in literarno upodobljene aleksandrinke, varuške, kuharice, spremljevalke, dojlje in hišne pomočnice, migrantke iz Goriške v Egiptu, kjer so ostale leto, dve ali več desetletij, njihovo dediščino in pomen pa začenjamo raziskovati šele v zadnjem desetletju.

ALEKSANDRINKE

Najbolj splošno poznan primer ženske delovne migracije so pri nas aleksandrinke, ženske iz Goriške, ki so odhajale v Egipt od okoli leta 1870 do 1940 in tam opravljale različna gospodinjstva in skrbstvena dela. Po nezanesljivih podatkih naj bi v začetku 20. stoletja v Egiptu živelo okrog 5000 slovenskih deklet in žensk. Številke izhajajo iz ocen, saj jih je nemogoče rekonstruirati. Marjan Drnovšek navaja, da je že leta 1897 živelo v Egiptu 7.700 Slovenk in le 300 Slovencev,⁶⁸ Karel Pečnik pa, da je bilo leta 1902 v Egiptu 5.300 slovenskih izseljencev, med njimi 5.000 žensk.⁶⁹ Posebnost izseljevanja v Egipt je v tem, da so bile v njem udeležene skoraj izključno ženske in dekleta, ki so bile praviloma dobro plačane in so se v veliki večini vrnile domov oziroma so se v Egipt odpravile večkrat. V tabeli 2 vidimo podatke za migrante v obdobju okoli leta 1900 za habsburško monarhijo, v katerih so vključeni tudi migranti in migrantke iz slovenskega prostora. Tu vidimo prevladujoč vzorec, ki pa nas lahko močno začudi: ne samo, da so med migranti prevladovalе ženske, prevladovalе so v krajih, ki jih nimamo na naših mentalnih zemljevidih izseljevanja, v severni Afriki in na Bližnjem vzhodu.

⁶⁸ Drnovšek, *Izseljenec*, str. 11.

⁶⁹ Nav. v: Makuc, *Aleksandrinke*, str. 30.

Avstrijski državljani v Turčiji, Egiptu, Afriki in Aziji leta 1900⁷⁰

Kraj bivanja	Moški (št.)	Ženske (št.)	SKUPAJ (št.)	Moški (%)	Ženske (%)	Moški (%)	Ženske (%)
Turčija (Evropa)	2.381	1.841	4.222	43,0	30,8	56,4	43,6
Carigrad	1.923	1.385	3.308	34,8	23,2	58,1	41,9
Solun	191	190	381	3,5	3,2	50,1	49,9
Odrin	62	74	136	1,1	1,2	45,6	54,4
Skadar	54	40	94	1,0	0,7	57,4	42,6
Skopje	35	34	69	0,6	0,6	50,7	49,3
Drač	21	21	42	0,4	0,4	50,0	50,0
Turčija (Azija)	1.314	1.174	2.488	23,8	19,7	52,8	47,2
Izmir	466	459	925	8,4	7,7	50,4	49,6
Jeruzalem	296	301	597	5,4	5,0	49,6	50,4
Safed	301	178	479	5,4	3,0	62,8	37,2
Bejrut	43	63	106	0,8	1,1	40,6	59,4
Alep	47	38	85	0,8	0,6	55,3	44,7
Jafo	39	34	73	0,7	0,6	53,4	46,6
Damask	32	30	62	0,6	0,5	51,6	48,4
Haifa	25	28	53	0,5	0,5	47,2	52,8
Egipt	1.654	2.851	4.505	29,9	47,8	36,7	63,3
Aleksandrija	605	1.564	2.169	10,9	26,2	27,9	72,1
Kairo	466	741	1.207	8,4	12,4	38,6	61,4
Portsaid	317	318	665	5,7	5,3	47,7	47,8
Suez	119	97	216	2,2	1,6	55,1	44,9
El Mansura	53	56	109	1,0	0,9	48,6	51,4
Ismailija	67	40	107	1,2	0,7	62,6	37,4
Afrika in Azija	182	103	285	3,3	1,7	63,9	36,1
Tunizija	19	7	26	0,3	0,1	73,1	26,9
Tripolis	12	18	30	0,2	0,3	40,0	60,0
Maroko	31	28	59	0,6	0,5	52,5	47,5
Teheran	14	4	18	0,3	0,1	77,8	22,2
Japonska	36	21	57	0,7	0,4	63,2	36,8
Kitajska	55	25	80	1,0	0,4	68,8	31,3
Bangkok	15	0	15	0,3	0,0	100,0	0,0
SKUPAJ	5.531	5.969	11.500	100,0	100,0	48,1	51,9

70 Hahn, Migration and Career Patterns, str. 204–205. Vir, ki ga je uporabila avtorica, je avstrijska statistika.

Kot vidimo, so bile aleksandrinke majhen del velikega migrantskega vala, ki je iz Anglije, Nemčije, Francije, predvsem pa Italije, Grčije in Bližnjega vzhoda, preplaval takrat bogata, mirna, svetovljanska egiptovska mesta. Razen iz Goriške, kjer so prevladoval skoraj izključno ženske, je ta migrantski val sestavljalo tudi veliko število moških, ki so v Egiptu delali najrazličnejša dela. Bili so kamnoseki, zidarji, tesarji, mizarji, krojači, pa tudi lastniki restavracij, kavnarn, trgovin in trafik. Kljub temu vidimo presenetljive številke, ki dokazujejo, da so v skupnem seštevku množičnega vala s takrat revnega evropskega Juga na bogati afriški Sever prevladoval ženske.

Delež aleksandrink v migracijah iz zahodnega dela slovenskega etničnega prostora je bil velik. Spremljal jih je alarmistični javni diskurz, ki je njihovo izseljevanje definiral kot moralno sporno in patriotsko nesprejemljivo. Diskurz so sestavljale tako cerkvene moralne obsodbe v skrbi za ohranitev družine in vere kot patriotski strahovi pred fizičnim propadom naroda. Aleksandrinke so bile definirane kot moralni in nacionalni problem. V slovenski literaturi, kolektivnem spominu in nacionalni imaginaciji so bile v okviru diskurza moralne panike interpretirane do začetka 21. stoletja, ko se je začelo sistematično raziskovanje in vrednotenje njihovega prispevka k ekonomiji preživetja Goriške pokrajine.⁷¹

SLAMNIKARICE

Povsem drugačno zgodbo predstavljajo slamnikarice iz Domžal in okolice. Bile so del ekonomije svojega okolja, kjer je bilo slamnikarstvo kot obrt razširjeno že sredi 18. stoletja in je ostalo pomemben del ekonomije do sredine 20. stoletja. V času, ko so se ženske iz Goriške odpravljale v Egipt, so se ženske na tem območju začele zaposlovati v slamnikarskih tovarnah in delavnicah. Lastnice nekaterih tovarn in delavnic so bile ženske, na primer Katarina Ravnikar in Marija Kokalj. Marija Kokalj je bila tudi migrantka in je svojo delavnico ustanovila okoli leta 1910, ko se je vrnila iz New Yorka, kjer je tudi upravljala lastno delavnico slamnikov. V slamnikarskih tovarnah so delale večinoma ženske. Delo je veljalo za spodobno, prinašalo ni nobenih stigmatizacij, tudi ne takrat, ko so slamnikarice postale migrantke. Domžalske slamnikarice so bile predvsem sezonske migrantke, ki so delale po celotni srednji Evropi.

Kot navaja Saša Roškar na podlagi svoje etnografske raziskave, se njihovi potomci danes spominjajo, »kako so doma puščale majhne otroke in kako so iz sveta prinašale stvari, ki se jih v Domžalah ni dalo dobiti, pa tudi sredstva

71 Koprivec, *Dediščina aleksandrink*.

za boljše življenje svojih družin in za šolanje otrok«. ⁷² Tudi ko je Domžale z okolico leta 1905 zajela prava »Amerikanska epidemija« ⁷³ in so se ženske množično izseljevale v ameriška mesta, to ni povzročilo viktimizacijskega ali stigmatizacijskega diskurza. Nasprotno, ko so številni duhovniki na Goriškem sramotili aleksandrinke in jim pripisovali moralni propad, je duhovnik Franc Bernik o slamnikaricah migrantkah pisal s ponosom in občudovanjem:

»Na ta način je nastala v Domžalah in okolici cela vrsta takih deklet, ki kot ptice lastovice vsako jesen gredo v razna velika mesta in se okrog Binkošti zopet vrnejo. (...) Domžalske slamnikarske šivalke namreč po pravici slove že od nekdanj kot najboljše. V najimenoitnejših slamnikarskih tovarnah po velikih svetovnih mestih jih z veseljem sprejemajo v delo.« ⁷⁴

Enako navdušen je bil tudi nad tistimi, ki so se izseljevale v daljno Ameriko in domov pošiljale denar. O izseljencih in izseljenkah je zapisal: »Domžalam so njihovi Amerikanci v čast. Na procvitu trga Domžale imajo oni lep, velik delež!« ⁷⁵

Bernik je vodil natančne podatke o svojih faranih in je za leto 1908 objavil podatek, da je bilo iz domžalske občine 21 slamnikaric na Dunaju, 11 v Bukarešti, 6 v Prostejovu, 5 v Budimpešti, 4 v Pragi, 4 v Lvovu, 2 v Kronstadtu in 2 v Breslauu. ⁷⁶ Intenzivnost mobilnosti nekaterih slamnikaric je bila presenetljiva. Med drugim je izhajala tudi iz dejstva, da so bile slamnikarice, kot bi danes rekli, poklicne migrantke, torej migrantke s cenjenim poklicem. Nekatere med njimi so večkrat migrirale zato, ker so jih delodajalci pošiljali tja, kjer so odpirali nove slamnikarske tovarne ali delavnice, da bi pomagale pri organizaciji delovnega procesa in usposabljanju zaposlenih. Po ustnih pričevanjih so se v tej funkciji nekatere selile po številnih mestih, od New Yorka do Lvova. Saša Roškar je tudi ugotovila, da so na imigrantskih seznamih na Ellis Islandu nekatere med njimi celo poklicno opredeljene kot »hat maker«. ⁷⁷

SKRBSTVENE DELAVKE IN SLUŽKINJE

Slamnikarice se od drugih slovenskih delovnih migrantk razlikujejo po tem, da so bile kvalificirane, kar pomeni, da so bile kot tovarniške delavke kvalificirane znotraj uveljavljene klasifikacije dela, kjer so bile seveda skrbstvene

⁷² Roškar, *Zgodba o slamnikih*.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Roškar, *Slamnikarice abroad*, str. 77.

⁷⁷ Saša Roškar na predavanju *Žensko delo na tujem*, Slamnikarski muzej, Domžale, 18. 3. 2015 (neobjavljeno).

delavke (služkinje, kmetijske delavke, gospodinje) izločene. Prav to je razlog, ki ga navaja Sheila Rowbotham, ko razlaga, zakaj je v zgodovinskih, statističnih in demografskih pregledih vedno izpuščeno tisto plačano delo, ki ga ženske od nekdaj opravljajo v največjem številu. Razlog nevidnosti migrantk in njihovega specifičnega dela, ki je globalno razširjena in velja tako za preteklost kot tudi za sedanjost, je takole opredelila:

»Eden od razlogov za pomanjkanje vidnosti je bila narava dela migrantk. V številnih primerih so opravljale gospodinjsko delo ali delo dojilj – dela, ki niso bila nikoli vključena v prevladujočo definicijo ‚dela‘ ali ‚ekonomije‘ in so zato izpadla iz statistične obdelave. To je spolna nevidnost v dvojnem pomenu. Ženske ne zapustijo nobene sledi, ker so ženske *in* ker je okvir, v katerem je določeno, kdo naj bo viden, pristranski v prid moških.«⁷⁸

Zato imamo tudi za slovenske migrantke, ki so opravljale plačana gospodinjska dela, malo podatkov. Aleksandrinke so znotraj tega fenomena poseben primer zaradi tega, ker se je od samega začetka vmešal cerkveni in politični diskurz. Zaradi moralističnega problematiziranja njihovega dela so se v kolektivnem spominu ohranili dojiljstvo in zapuščeni otroci, prikri in izgubil pa se je njihov ekonomski in finančni prispevek. Kot ugotavlja Daša Koprivec:

»Zato je pomembno ugotoviti resnično gospodarsko vlogo žensk v 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja, predvsem pa, ali je aktivna ekonomska dejavnost aleksandrink izjema. V tem kontekstu ugotavljam, da aleksandrinke niso bile izjema, ampak da se je v zgodovinskem spominu izgubilo vedenje o številnih gospodarskih dejavnostih, pri katerih so ženske sodelovale, ter da je bilo brisanje tega spomina dolgotrajen proces, v katerem je imela vodilno vlogo Katoliška cerkev.«⁷⁹

V zadnjem času je bilo služkinjam in plačanemu hišnemu oziroma skrbstvenemu delu posvečeno nekaj več raziskovalne pozornosti tudi pri nas,⁸⁰ čeprav je poznavanje plačanega hišnega dela v migracijskem kontekstu še vedno šibko in razdrobljeno. Marjan Drnovšek je opisal nekaj migracijskih poti slovenskih služkinj oziroma plačanih gospodinjskih delavk v obdobju med obema vojnama: v Ameriko, med katerimi je znana zgodba kuharice Lize v New Yorku;⁸¹ veliko jih je delalo v jugoslovanskih mestih, na primer v Zagrebu okrog 4000, pa tudi v Beogradu jih je bilo veliko, saj so imele svoj Dom služkinj; zanimivo je tudi novačenje migrantk za delo v Londonu, kjer so bile vpletene tako državne institucije

⁷⁸ Rowbotham, str. xvi.

⁷⁹ Koprivec, *Dediščina aleksandrink*, str. 23.

⁸⁰ Testen, *Plačano hišno delo*; Hrzenjak, *Nevidno delo*.

⁸¹ Drnovšek, *Kuharica Liza*.

kot angleške posredniške agencije.⁸² Slovenske ženske so kot služkinje delale tudi v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem. Jernej Mlekuž je natančno raziskal poti »dikel« iz zahodnega dela slovenskega etničnega prostora v italijanska mesta ter predvsem percepcijo njihovega dela v slovenskih skupnostih.⁸³

»MOJA POT PO SVETU« - PARADIGMATIČNI PRIMER DELOVNE MIGRANTKE

Zgodba Helene Turk o migracijskih poteh in delu, ki ga je opravljala na različnih koncih sveta, je uporabna kot primer dekonstrukcije mita o ženskah, ki naj bi ostajale doma, opravljale neplačano gospodinjstvo in se v primeru selitve premaknile največ do bližnjega mesta ali se pridružile svojim očetom, bratom ali možem. Zgodbo o delu in migraciji je napisala v tretji osebi in jo objavila v desetih kratkih nadaljevanjih v časopisu *Amerikanski Slovenec*. *Amerikanski Slovenec* je bilo glasilo Slovenskega katoliškega delavstva in Družbe Sv. Mohorja v Chicagu ter Zapadne slovanske zveze v Denverju in si je lastilo naziv najstarejšega in najbolj priljubljenega časopisa v Združenih državah Amerike. Helena Turk je začela svoj podlistek z naslovom »Moja pot po svetu« objavljati 23. septembra 1925, a je začetek zgodbe postavila v leto 1896, ko se je prvič odpravila od doma. Doma je bila iz majhne vasi na Notranjskem in v letu 1896 je bila mlado dekle, ki je opazovalo družino sosedov, kako so se skupaj s številnimi drugimi pripravljali na izselitev v Brazilijo.

Kot sama pravi, je veljala takrat Brazilija med ljudmi za novo obljubljeno deželo:

»Pri sosedovih so imeli tudi pridno hčerko po imenu Helenica. Tudi njo je objela manija, da bi šla v Brazilijo, bi tamkaj si zaslužila in bi tako pomagala starišem in sama sebi. Sprožila je to skrivno misel starišem, ki so ji od začetka branili, a pozneje so si mislili, z domačimi poznanimi ljudmi gre, pa naj gre, bo nam lahko bolj pomagala kot doma, če bo dekle kaj dobro zaslužilo. [...] Vožnji listek za v Brazilijo tedaj ni stal mnogo. 15 goldinarjev do Genove in naprej je bilo dosti za osebo. Simonova Helenica je pa tako rada šla, da bo videla lepi svet in seve zaslužila veliko denarja tam in potem se vrne nazaj, to so bili njeni srčni sklepi.«⁸⁴

Izseljevanje v Brazilijo predstavlja posebno obdobje v množičnem izseljevanju slovenskega prebivalstva, ki je kot prava mrzlica zajelo predvsem kranjsko in

⁸² Drnovšek, neobjavljeno.

⁸³ Mlekuž, Izbrani vidiki.

⁸⁴ Turk, Moja pot po svetu, 23. 9. 1925, str. 2.

primorsko podeželje konec 19. stoletja. Obubožano kmečko prebivalstvo je bilo tarča intenzivnih propagandnih kampanj same brazilske države, ki je potrebovala svežo delovno silo zaradi ukinitve suženjstva, pa tudi italijanskih ladjarskih družb, saj je izseljevanje potekalo večinoma prek Genove.⁸⁵ Značilnosti kratkega, a intenzivnega izseljevanja v Brazilijo, ki je trajalo le nekaj desetletij, je Aleksej Kalc opisal takole:

»Za razliko od severnoameriškega, pri katerem je šlo bolj za posameznike, je bilo južnoameriško izseljevanje pretežno družinskega tipa in se je vključevalo v kolonizacijske programe, ki so v brazilskem primeru pogostokrat ponujali kreditirano čezoceansko potovanje in začetno pomoč pri vzpostavljanju kmetij do prve letine. To in možnost postopnega odkupa zemljišč je predstavljalo mamljivo vabo za kmečke družine s premalo ali brez lastne zemlje, ki si zaradi gmotne stiske drugače verjetno ne bi mogle privoščiti odločitve za izselitev.«⁸⁶

Vse elemente, ki jih navaja Kalc, je v svojem uvodu omenila tudi Helena Turk: na pot so se odpravljale družine, tudi sosedova, ki se ji je želela pridružiti in so jo starši prav zaradi tega, ker bi potovala z znano družino, lažje pustili od doma; vozovnica za pot je bila očitno kreditirana, saj po njenih besedah ni bila draga; vsi so si obetali dober zaslužek in boljše življenje, ona sama pa predvsem to, da bi videla svet in z zaslužkom pomagala svojim staršem.

Helena v nadaljevanjih podlistka opisuje pot do Brazilije in omenja druga samska dekleta, s katerimi se druži tako na poti kot tudi pozneje v Braziliji. Da je bilo med množičnim izseljevanjem v Brazilijo veliko deklet, potrjuje tudi članek v *Slovenskem gospodarju* 9. marca 1893, kjer avtor zapiše: »Bog zna, zakaj se jim je toliko deklet pridružilo!«⁸⁷ V petih letih, kolikor jih Helenica preživi v tej eksotični deželi, se velikokrat seli, menjuje delodajalce in dela na plantaži kave samo nekaj dni na začetku, potem pa kot služkinja oziroma skrbstvena delavka v gospodinjstvih bogatih veleposestnikov in trgovcev ter nekaj časa v restavraciji. O delih, ki jih opravlja, pove malo, večkrat pa poudari dobre odnose z delodajalci. Služb ne menjuje zaradi težav z njimi, ampak zaradi različnih vzrokov, na primer želje po življenju v manj odročnih in samotnih krajih. Zapiše tudi, da je v restavraciji delala zelo kratek čas, ker to ni primerno delovno okolje za mlado dekle.

Velikokrat opisuje svoje znanke in prijateljice, ki so prav tako mlada samska dekleta, ki potujejo »s trebuhom za kruhom« po Braziliji, pa tudi številne slovenske družine in skupnosti, s katerimi se druži. Posebej poudarja, da se je

85 Kalc, *Brazilija je vabila*, str. 57–58.

86 Kalc, *Poti in usode*, str. 19–20.

87 Prav tam, str. 60.

naučila portugalsčine, saj je želela komunicirati z domačini ne glede na to, da so delodajalci najpogosteje govorili druge evropske jezike. Helena nikjer ne omeni, koliko denarja pošilja staršem, je pa iz pripovedi jasno, da je na njih, posebej na mamo, močno navezana. Zaradi matere oziroma njenega nasveta se tudi vrne domov. Ko jo je namreč v Braziliji zasnubil slovenski fant, s katerim sta bila zaljubljena, je prosila mamo oziroma starše za njuno mnenje. Po treh mesecih je prišlo pismo matere, ki ji je odsvetovala poroko in ji predlagala, da pride domov. Helena je ubogala in se po petih letih vrnila v majhno notranjsko vas. A kot opisuje v nadaljevanju, ne za dolgo:

»Dve leti je bila doma, a v srcu se je zopet rodila želja, kakor pravi pregovor o popotnikih: Ko tičice dajo slovo, in gredo v gorke kraje, popotnik da tud slovo in gre v druge kraje ... Zopet se je odpravila na pot in tokrat v Egipt. Tja so namreč tiste čase jako šle slovenska dekleta. S sosedovo Maričko so se zmenile, da pojdejo v sveto deželo. V koledarju družbe sv. Mohorja so namreč čitale, da slovenske dekleta dobro služijo v Egiptu. In koliko jih je že bilo v Egiptu, v Aleksandriji. Helena je pozabila na Brazilijo in sklenila je oditi v Egipt.«⁸⁸

Sedem let po prvem odhodu od doma in dve leti po vrnitvi opisuje Helena novo privlačno destinacijo za slovenska dekleta in žene, ki so želela delati in z zaslužkom pomagati svojim družinam. Egipt je postal »obljubljena dežela« v drugi polovici 19. stoletja in je v nasprotju z Brazilijo to ostal do druge svetovne vojne. Zaradi množičnega odhajanja deklet in žensk predvsem iz goriških in primorskih vasi so v egiptovskih mestih kmalu začele delovati različne cerkvene organizacije. V Kairu in Aleksandriji je slovenska cerkev odprla ustanove, kjer so sprejemali slovenske migrantke, jim iskali službo in skrbeli tako za njihove verske potrebe kot tudi za nadzor. Med njimi je bil tudi azilni dom Franca Jožefa v Aleksandriji, kjer je Helena z drugimi dekleti dobila prvo nastanitev in pomoč pri iskanju službe. Heleni so po nekaj dneh bivanja v domu preskrbeli službo pri premožni družini, a ker ni znala kuhati, je morala počakati na naslednjo ponudbo. Dobila je službo pri bogati ruski trgovski družini, njena prijateljica pa pri francoski. O njenem delu ne izvemo skoraj nič, iz naslednjega opisa pa lahko razberemo, da je imela dovolj časa za pogovore z učiteljico otrok:

»Za učiteljico edinih dveh hčerk, ki jih je imela dotična gospoda je bila Francozinja, katera je veliko govorila z Heleno, ker pa Helena ni nič razumela, so se večinoma odkraja zmenile le s prsti in kazanjem. Helena bi se bila rada naučila francosko, ker so tudi v družini govorili samo francosko, nekoliko Rusko

88 Turk, Moja pot po svetu, 2. 10. 1925, str. 2.

in le malo Italijansko.«⁸⁹ Avtorica podlistka več kot o svojem delu pove o okolju, navadah ter o družabnih stikih in svojem prostem času:

»V Aleksandriji so imeli tudi slovensko čitalnico, tako da za tedanje avstrijske izseljence je bilo še precej preskrbljeno, da se niso preveč čutili zapuščene. Vodja čitalnice je bil slovenski duhovnik, ki je vedno skrbel, da so Slovenci imeli na razpolago najboljšega slovenskega čtiva, časopisov in knjig. Organizirane so bile zlasti dekleta.«⁹⁰

Koliko časa je Helena živela v Aleksandriji, ne izvemo. Ko ji je teta iz domačega kraja pisala, naj pride domov, ker je bolna in bi ji rada zapustila svoje imetje, se je brez oklevanja vrnila. Še prej si je ogledala znamenitosti v Kairu, tako kot si je med svojo prvo migrantsko potjo ogledala vse znamenitosti v Braziliji in na poti, denimo, v Genovi, Milanu in Trstu. Te znamenitosti podrobno opisuje v svojem podlistku. Zanimivo je, da v Kairu živi Helenina teta, ki jo, žal, v podlistku omeni samo mimogrede. Ker so pri migracijah vedno pomembne družinske oziroma sosedske mreže, lahko upravičeno sklepamo, da je bila tudi njena teta aleksandrinka. Po prihodu domov se je Helena kmalu poročila z rudarjem in z njim odšla »na Nemško«, ker so takrat rudarji tam dobro zaslužili. Tudi v Nemčiji nista ostala dolgo, kajti kot sama navaja, je takrat kot obljubljena dežela vabila Amerika:

»Na Nemškem sta bila Helena in njen mož par let, potem sta se namenila izseliti v Ameriko, ki je tedaj slavila, kot najbogatejša in v resnici prava obljubljena dežela. Je bila pa usoda Helene, da je morala vedno potovati. Tu v Ameriki si je šele za stalno ustanovila svoj dom, ter se večkrat spomni in v veselih spominih poleti nazaj v one kraje, katere je prepotovala in v katerih je bivala v svojih mladih letih. Rada bi jih še videla, a najbrž jih ne bo, ker danes ima družino. Tako se končuje povest o mojem potovanju po svetu.«⁹¹

Šele na tem mestu Helena vstopi v tradicionalno razumevanje migracij, v katerem so moški akterji migracij, ženske pa pasivne spremljevalke, čeprav v kontekstu celotne zgodbe njeno pisateljico in akterko migracijskih poti težko označimo za pasivno. Pa vendar sama struktura njenega podlistka dokazuje, da je bilo s poroko njene »poti po svetu« konec. Ne zaradi tega, ker ne bi več potovala. Morda se ji o potovanjih, ko je bila poročena ženska, ni zdelo pomembno – ali pa spodobno in primerno – nič več napisati. Vrnitev iz Egipta, poroka, odhod v Nemčijo in pozneje v Združene države Amerike so opisani v zadnjem, zelo kratkem nadaljevanju in navedenem kratkem odstavku.

89 Prav tam.

90 Prav tam.

91 Turk, Moja pot po svetu, 8. 10. 1925, str. 2.

V podlistku ne izvemo, ali je Helena v Nemčiji in Ameriki še delala. Navaja, da so v Nemčiji rudarji dobro zaslužili, pa vendar lahko sklepamo, da življenje ni bilo tako lagodno, saj sicer ne bi odpotovala v Združene države Amerike. V Združenih državah morda ni delala, morda občasno, morda pa je imela najemnike kot mnoge žene slovenskih rudarjev. To je bilo neformalno težaško delo, ki je obsegalo oskrbo delavcev – boarderjev, ki so živeli skupaj z družino. Za ženo je to pomenilo delovni dan od 4. ure zjutraj do polnoči, kajti delavci so delali (in spali) v treh izmenah, ona pa je morala skrbeti za hrano od zajtrka do večerje (tudi za tisto, ki so jo odnesli s sabo v rudnik), za pranje oblek in posteljnine – ter seveda za svojo družino. To delo je bilo tako kot številne druge oblike ženskega dela plačano in je predstavljalo pomemben del družinskega proračuna. Čeprav imamo pričevanja, na primer Mici, ki je zaslužek žensk z »boarding houses« opisala kot »reševalce življenj«,⁹² je to delo redko zajeto v podatke o zaslužku žensk ali v razmisleke o tem, koliko so migrantske ženske prispevale v družinski proračun ali bile celo edine vzdrževalke družin.

ZAKLJUČEK

Kako nenavadno je brati zaključne stavke podlistka Helene Turk, s katerimi opisuje svoje »vesele spomine« na potovanje in bivanje v mladih letih, ne da bi z besedo omenila težko delo ali težave in probleme, povezane s tem. Njen podlistek je bolj podoben potopisom brezdelnih deklet, ki potujejo po svetu, da si krajšajo čas, kot pa dekletu, ki skupaj z mnogimi išče delo v različnih obljubljenih deželah. Kako nenavaden vir za razumevanje migracij, ki v nacionalni imaginaciji pa tudi raziskovalnih projektih najpogosteje nastopajo kot zgolj osebna in kolektivna travma, izkoriščanje, nevarnost in psihično ter fizično trpljenje. Kako daleč so prignane predstave o ženskah migrantkah, ki so jih utrdili stoletja dolgi politični, cerkveni, ideološki, literarni in medijski diskurzi o izseljevanju kot »rak rani na narodovem telesu«, o izgubljenih ženskah, ki so si dovolile same migrirati in so potem to predrznost plačale z moralnim propadom. In kako daleč je takšen opis od današnjih diskurzov stigmatizacije, viktimizacije in problematizacije žensk migrantk in ženskega migrantskega dela, ki ga krepijo tudi znanstveni koncepti in metodološki pristopi.

Ključno vprašanje za nadaljnje raziskave ženskega dela in migracij bi se potemtakem moralo glasiti ne le, kje so bile in kaj so delale Helenice v preteklosti ter kakšen je bil njihov finančni prispevek k družinski in nacionalni ekonomiji,

⁹² Za opis »boarding houses« in kaj je to pomenilo za ženo, ki je skrbela za 14 ljudi, od tega je bilo 10 »najemnikov«, gl. Planinsek Odorizzi, *Footsteps*, str. 31–33.

temveč tudi, kje so in kaj delajo Helene Turk danes. Po dostopnih podatkih so današnje skrbstvene delavke večinoma dnevne migrantke, ki opravljajo plačano gospodinjsko in skrbstveno delo v obmejnih mestih Italije in Avstrije.⁹³ S to izključno žensko dejavnostjo, ki predstavlja zanimivo zgodovinsko kontinuiteto obmejnih območij, se ukvarjajo tako upokojenke kot študentke in mlajše ženske. Med visoko izobraženimi migrantkami so danes tako imenovane »evrokratinje«, ki delajo v institucijah Evropske unije,⁹⁴ in raziskovalke ter strokovnjakinje. Po raziskavi Milene Bevc je v obdobju od 1995 do 2009 delež žensk med vsemi visoko izobraženimi izseljenci znašal 43 odstotkov, najpogosteje pa migrirajo v Združene države Amerike, Nemčijo, Avstrijo in na Nizozemsko.⁹⁵ Čeprav je migrantsko delo žensk v zadnjih desetletjih morda postalo bolj vidno, pa ekonomski in finančni prispevek dela migrantk ter njihovi »veseli spomini« na delo, emancipacijo in uspešnost – izseljenk in priseljenk – v preteklosti in sedanjosti še čakajo na ustrezno raziskovalno pozornost in ovrednotenje.

93 Hrženjak, Globalizacija skrbstvenega dela.

94 Bajuk Senčar, Eurocrats in Brussels.

95 Bevc, Emigracija slovenskih znanstvenikov.